ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
56-57 इन्स्टीट्यूशनल क्षेत्र, जनकपुरी
नई दिल्ली-110058

ईशाद्यष्टोत्तरशतोनिषदः

आद्यन्ततत्तच्छान्तियुजः

पाठान्तरटिप्पणीयुतः

समुच्चयोऽयं

पणशीकरोपाह्व-विद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा

श्रीवासुदेवशर्मणा

संस्कृतः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

मानितविश्वविद्यालयः

56-57 इन्स्टीट्यूशनल क्षेत्र, जनकपुरी

नई दिल्ली-110058

भूमिका ।

इह खलु संसारचक्रेऽतिकरालवदनान्धकारसंज्ञकाजगररूपेऽतिभयंकरे परिवर्तमानानां निजनिजार्जितानुगुणमनुगतत्रिविधतापतप्तानामैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिसाधनतया चतुर्विधपुरुषार्थान्यतमपुरुषार्थोपायमभिवाञ्छतां प्रेक्षावतां धीमतां पुरुषार्थान्वेषणा तावदादौ भवतीति निर्विवादमेव । अत्र स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्धकारविलुप्तालोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशस्तदेव च दिव्यं चक्षुरस्मदादेरिति तदेवाधिगन्तव्यम् । तच्च कर्मब्रह्मोपासनात्मकम् । तत्प्रतिपादका वेदाश्च सन्ति स्वतःप्रमाणभूताः । तत्र वेदवाक्यानां उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीत्यादि प्रायः परस्परविरुद्धार्थाभिधायकत्वेन व्यवस्थितवेदवाक्यार्थानवधारणात्तद्व्यवस्थायै वेदवाक्यार्थविचारात्मिकां पूर्वमीमांसां सुगृहीतनामधेयो जैमिनिः सूत्रयांबभूव । तया च साक्षाद्विध्येकवाक्यतया सर्वेषां वेदवचसां कर्मपरत्वं प्रत्यपीपदत् । तदेव च यथावदाराधितं धर्मार्थकामरूपत्रिविधपुरुषार्थवितरणक्षममिति निगमागमराद्धान्तः ।

आचार्यास्तु सर्वासां श्रुतिप्रमाणानां ब्रह्मणि समन्वयं कृत्वा सर्वमिदमद्वितीयं ब्रह्म पारमार्थिकं भेददृष्टिश्चाविद्योपादाना तन्नाशश्चाद्वितीयात्मज्ञानेन ततश्चैकान्तिकात्यन्तदुःखनिवृत्तिश्चतुर्थपुरुषार्थावाप्तिर्भवति । अयमेव पुरुषार्थो मोक्षाख्यश्चतुर्ष्वन्तिमत्वेन गृहीतोऽप्यभ्यर्हितत्वाच्छ्रेष्ठ उपनिषज्ज्ञानैकसाध्यश्च । निश्श्रेयससाधनात्मैक्यप्रतिपत्तिहेतुतयैव ह्युपनिषदो रहस्यपदेनाभिलपन्ति वेदान्तविज्ञानचणाः ।

उपनिषदामनुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
१ ईशावास्योपनिषत् ...	१	२८ नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत्	१८५
२ केनोपनिषत्... ...	२	२९ नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्	१९२
३ कठोपनिषत्... ...	४	३० कालाग्निरुद्रोपनिषत् ...	२००
४ प्रश्नोपनिषत्... ...	१०	३१ मैत्रेय्युपनिषत् ...	२०१
५ मुण्डकोपनिषत् ...	१४	३२ सुबालोपनिषत् ...	२०५
६ माण्डूक्योपनिषत् ...	१८	३३ क्षुरिकोपनिषत् ...	२१२
७ तैत्तिरीयोपनिषत् ...	१९	३४ यन्त्रिकोपनिषत् ...	२१४
८ ऐतरेयोपनिषत् ...	२८	३५ सर्वसारोपनिषत् ...	२१५
९ छान्दोग्योपनिषत् ...	३१	३६ निरालम्बोपनिषत् ...	२१७
१० बृहदारण्यकोपनिषत्...	७५	३७ शुकरहस्योपनिषत् ...	२१९
११ श्वेताश्वतरोपनिषत् ...	१२१	३८ वज्रसूचिकोपनिषत् ...	२२२
१२ ब्रह्मबिन्दूपनिषत् ...	१२७	३९ तेजोबिन्दूपनिषत् ...	२२३
१३ कैवल्योपनिषत् ...	१२८	४० नादबिन्दूपनिषत् ...	२४२
१४ जाबालोपनिषत् ...	१३०	४१ ध्यानबिन्दूपनिषत् ...	२४४
१५ हंसोपनिषत्... ...	१३१	४२ ब्रह्मविद्योपनिषत् ...	२५०
१६ आरुणिकोपनिषत् ...	१३२	४३ योगतत्त्वोपनिषत् ...	२५४
१७ गर्भोपनिषत्... ...	१३४	४४ आत्मबोधोपनिषत् ...	२६०
१८ नारायणोपनिषत् ...	१३५	४५ नारदपरिव्राजकोपनिषत्	२६५
१९ नारायणोपनिषत् ...	१३६	४६ त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्	२८१
२० परमहंसोपनिषत् ...	१५०	४७ सीतोपनिषत्... ...	२८९
२१ ब्रह्मोपनिषत्... ...	१५१	४८ योगचूडामण्युपनिषत् ...	२९१
२२ अमृतनादोपनिषत् ...	१५२	४९ निर्वाणोपनिषत् ...	२९७
२३ अथर्वशिरउपनिषत् ...	१५४	५० मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	२९८
२४ अथर्वशिखोपनिषत् ...	१५८	५१ दक्षिणामूर्त्युपनिषत् ...	३०३
२५ मैत्रायण्युपनिषत् ...	१५९	५२ शरभोपनिषत् ...	३०५
२६ कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्	१६५	५३ स्कन्दोपनिषत् ...	३०७
२७ बृहज्जाबालोपनिषत्...	१७६	५४ त्रिपाद्विभूतिमहानारायणो.	३०८

श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रꣳहोच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथासुहयः पड्वीशशङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्तꣳ हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥ १३ ॥ अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहꣳ संपदस्मि त्वं तत्संपदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै वाचो न चक्षूꣳषि न श्रोत्राणि न मनाꣳसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ १५ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किंचिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥ तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥ वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदꣳ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदꣳ सर्वमसानीति ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठꣳ सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥ निर्णिज्य कꣳसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत्स-